

Україна в другій половині 1919 р.

1. Якою була ситуація в Україні на середину 1919 р.? 2. Чим завершилася Друга війна більшовицької Росії з УНР? 3. Якими були основні заходи політики «воєнного комунізму»? 4. Як відбувалося формування державної системи УСРР? 5. Що таке отаманщина? Якими були її особливості? 6. Покажіть на карті атласу територію, яка залишалася під контролем Директорії УНР у червні 1919 р.

1. Український повстанський рух.

У той час як Армія УНР відступала на Волинь, на зайнятих більшовиками територіях Центральної України розгортався український повстансько-партизанський рух, основу якого становили селяни, інтелігенція, колишні військові. У першу чергу він був спрямований проти політики «воєнного комунізму», що найбільш проявлялася в українському селі в діяльності більшовицьких продзагонів. Спочатку заворушення спалахнули на Київщині, поширившись звідти на Полтавщину, а згодом — на Чернігівщину та Поділля. Повстанський рух був визначений більшовиками як «бандитизм», «куркульська контрреволюція», із яким потрібно нещадно боротися. Наймасштабніші повстання очолювали отамани Зелений (Терпило), М. Григор'єв і Н. Махно. Однак повстання Зеленого і М. Григор'єва зазнали поразки. Незважаючи на це, український рух не вщухав і став головним чинником падіння більшовицької влади в Україні в цей час.

2. Наступ об'єднаних українських армій на Київ. Війна з денікінцями.

Скориставшись тим, що більшість більшовицьких військ у травні 1919 р. вела боротьбу з повстанським рухом, Добровольча армія генерала Антона Денікіна разом із Донською й Кубанською арміями, що контролювали Дон, Кубань і Північний Кавказ, перейшла в наступ. Подолавши опір Південного фронту Червоної армії (основу військ фронту складали загони Н. Махна), вони оволоділи Донбасом, майже всією Лівобережною Україною та рушили на Київ. Одночасно інші частини армії А. Денікіна повели наступ на Москву.

У цей час об'єднані збройні сили Армії УНР та УГА вели успішний наступ на більшовиків. На початку серпня українські частини зайняли Жмеринку та Вінницю.

У серпні уряд УНР оголосив, що відмовляється від «радянськості» й переходить до курсу на створення парламентської демократії. Новий склад уряду наприкінці серпня очолив Ісаак Мазепа. У цей час до українського уряду звернулися з листом лідери селянського повстанського руху — отамани М. Григор'єв та Н. Махно. Вони вимагали ліквідувати Директорію та передати владу «Тимчасовій Головній Раді Республіки із соціалістичних елементів, яка стоїть на ґрунті радянської влади в незалежній “Українській Республіці”». Директорія проігнорувала цю пропозицію.

За домовленістю УГА та Армія УНР розпочали в серпні 1919 р. спільний похід під гаслом: «На Львів через Київ!». Спочатку командування УГА пропонувало йти походом на Одесу для встановлення зв'язків з Антантою, а потім рушити на Київ. Цей план не визнала командування Армії УНР, яке вважало, що з огляду на тогочасне становище слід передусім заволодіти Києвом. Було прийнято компромісне рішення: одночасно

йти і на Одесу, і на Київ. Загалом об'єднана армія налічувала 80 тис. осіб, із яких 50 тис. становили галичани. На Київ наступали галичани, а на Одесу — частини Армії УНР.

Спочатку наступ розвивався успішно. Більшовицькі війська не змогли зупинити просування українських армій на Київ. Унаслідок успішного наступу в серпні 1919 р. українські частини остаточно зайняли Поділля та значну частину Волині й Київщини.

Добровольча армія — військове формування, створене під час громадянської війни в Росії на добровільній основі з офіцерів, юнкерів, студентів та інших. Із 1919 р. увійшла до складу Збройних сил Півдня Росії. Поширеною в літературі є інша назва цих формувань — Біла армія, або Біла гвардія. У жовтні 1919 — березні 1920 р. вона була розбита більшовицькими військами. Її залишки були ізольовані в Криму, а згодом реформовані під командуванням П. Врангеля.

Парад денікінців. Київ, 1919 р.

30 серпня 1919 р. з'єднання Армії УНР та УГА під командою генерала Антіна Кравса здобули Київ. Однак одночасно з лівого берега Дніпра до міста вступили російські білогвардійські частини. Оскільки вони також билися проти більшовиків, частинам Армії УНР й УГА було заборонено розпочинати бій із білогвардійцями. Спроби знайти порозуміння з денікінцями не мали успіху, і українські частини змушені були відійти до Василькова. Відступ із Києва дорівнював поразці. Ця подія увійшла в історію як «Київська катастрофа». Українці втратили символ незалежної держави. Серед бійців Армії УНР, які вважали, що командування їх зрадило, поширилося дезертирство.

До середини вересня 1919 р. тривали жорстокі бої українських частин із більшовиками за Житомир. Підтягнувши значні сили, останні примусили українські війська відступити. Лише після цього на українсько-більшовицькому фронті запанувало затишшя — більшовики перекидали сили проти білогвардійців, що саме в цей час наступали на Москву. Тим часом відносини між урядом УНР і денікінцями були напруженими. Незважаючи на готовність українського керівництва до порозуміння з білогвардійцями задля спільної боротьби проти більшовиків, А. Денікін відкидав таку можливість. Він відмовлявся визнати право України на незалежність. Між українськими арміями і денікінцями назрівав конфлікт.

20 вересня командування Армії УНР вирішило укласти з Революційною повстанською армією України, створеною отаманом Н. Махном, угоду про спільну боротьбу проти Білої армії генерала А. Денікіна. У разі перемоги над денікінцями під владу махновцям передавався район Запоріжжя, де вони збиралися створити свою автономію. 22 вересня, після того як було перехоплено наказ А. Денікіна про наступ проти української армії, на спільному засіданні урядів УНР та ЗУНР було вирішено негайно розпочати війну з денікінцями.

24 вересня Директорія УНР оголосила війну білогвардійським Збройним силам Півдня Росії. Упродовж жовтня 1919 р. на українсько-білогвардійському фронті тривали запеклі бої. Одночасно із цим активно боролася з денікінцями армія Н. Махна. Проте українські армії зазнали поразки і були змушені відступати. Така ситуація стала загрозливою для армії Н. Махна. Щоб уникнути оточення і розгрому, махновці прорвали денікінський фронт і рушили в рейд тилами Білої армії.

Підтримана повсталими селянами 80-тисячна армія Н. Махна взяла під контроль територію з населенням близько 3 млн осіб. Н. Махно фактично зруйнував тил А. Денікіна й позбавив його резервів. На звільненій території він проголосив Південноукраїнську трудову федерацію, що існувала в жовтні 1919 — січні 1920 р.

Тим часом нестача військових припасів, відсутність ліків та епідемія тифу (у результаті цього склад армії скоротився на 70 %) підірвали боєздатність українських сил. Далася взнаки й політична неблагонадійність частини старшин — офіцерів колишньої царської армії, які не бажали воювати з денікінцями. У цих умовах командувач УГА генерал М. Тарнавський, щоб зберегти свою армію, у складі якої залишалося лише 7 тис. боєздатних бійців, пішов на укладення перемир'я з А. Денікіним. Ситуацію, у якій перебувала УГА, назвали «чотирикутником смерті» — між поляками, Червоною армією, денікінцями і тифом. Рішення М. Тарнавського було вимушеним, обумовленим несприятливими обставинами.

Згідно з досягнутою угодою, УГА припинила боротьбу проти Добровольчої армії. Однак за розпорядженням Є. Петрушевича цю сепаратну угоду скасували, а М. Тарнавського віддали під суд. Через тиждень уряд ЗУНР та Є. Петрушевич залишили Україну, а новий командувач УГА підписав в Одесі угоду з А. Денікіним про перехід під його командування.

У середині листопада 1919 р. на спільній нараді членів Директорії та уряду УНР було прийнято рішення, що «керування справами Республіки покладається на Голову Директорії пана Головного отамана Симона Петлюру, який іменем Директорії затверджує всі закони й постанови, ухвалені Радою народних міністрів». 16 листопада польські війська окупували Кам'янець-Подільський, де до цього розміщувалася Директорія. Армія УНР уже не могла продовжувати війну регулярним фронтом. 4 грудня 1919 р. на державній нараді УНР було прийнято рішення про перехід до партизанських форм боротьби.

Наступного дня уряд звернувся до українського народу з відповідною відозвою. Командувачем армії було призначено генерала М. Омеляновича-Павленка. Голова Директорії та Головний отаман військ УНР С. Петлюра виїхав до Варшави. У цей час польські війська несподівано роззброїли Корпус січових стрільців, як і деякі інші українські частини, що були в районі Чорторії, та перевезли їх, як інтернованих, до Луцька.

6 грудня 1919 р. 5-тисячний загін української армії, залишивши частину хворих старшин і вояків у «трикутнику смерті», вирушили в партизанський рейд до денікінського тилу. Згодом він дістав назву Перший зимовий похід.

«Трикутник смерті» — історичний термін, який використовували сучасники стосовно невеликої території, де опинилися збройні сили УНР, або ситуації, коли вони потрапили в оточення більшовиків, денікінців і поляків наприкінці 1919 р. Інколи використовували назву «чотирикутник смерті», додаючи до цього епідемію тифу або вороже ставлення до УНР Румунії.

3. Денікінський режим в Україні та його падіння.

Наприкінці літа 1919 р. денікінці зайняли майже всю Україну та поділили її на три області — Харківську, Київську та Новоросійську. Кожну область очолював «головноначальствующий» із необмеженими повноваженнями. їм підпорядковувалися губернатори, начальники повітів і волостей.

Резиденцією денікінців в Україні стало місто Катеринослав, де діяв уряд — Особлива нарада. Свою політику денікінці запроваджували під гаслом відновлення «великої та неподільної Росії», а саме — імперських порядків у дещо зміненому вигляді. Український національний рух був проголошений зрадницьким і зазнавав переслідувань. Назва «Україна» була заборонена — замість неї вживали «Південь Росії» або «Малоросія».

У промисловості почали відроджуватися старі порядки: на підприємствах скасовувався 8-годинний день і встановлювався 12-годинний, запроваджувалися значно більші норми виробітку, незгодних піддавали покаранням. Так, у Юзівці за звинуваченням у співробітництві з більшовиками білогвардійці вішали місцевих робітників. Без суду та слідства розстрілювали підозрюваних в Одесі, Харкові, Катеринославі (2—3 тис. осіб). У Києві з політичних мотивів заарештували близько 1700 осіб. Репресії білогвардійців проти своїх противників називають «білим терором». Незважаючи на репресії, робітництво України саботувало заходи денікінської влади, виводило з ладу обладнання, зривало виконання військових замовлень, проводило страйки.

Денікінці намагалися відродити старі порядки й на селі; тут відновлювалося поміщицьке господарство. За допомогою каральних загонів у селянства конфісковували й повертали колишнім господарям захоплені селянами землі, будівлі, інвентар, худобу. Згідно із законом про врожай 1919 р., селянство мало віддавати третину зібраного врожаю поміщицтву. Також був запроваджений податок — п'ять пудів зерна з кожної десятини на потреби армії. Затримки й ухилення каралися смертю. Крім того, до армії А. Денікіна було проведено насильну мобілізацію селян.

«Білий терор» — масове неприховане насильство, здійснюване в роки революції антибільшовицькими силами з використанням державного апарату проти народу з метою придушити будь-які прояви опору.

Похорон загиблих у боях із денікінцями. Донбас, 1919 р.

У повному обсязі відновлювалося колишнє законодавство в галузі освіти, українську мову дозволялося використовувати лише в приватних школах, викладання української мови, історії, географії України в державних освітніх закладах скасовувалося. Було закрито українські газети й журнали, у всіх установах було знято портрети Т. Шевченка,

а його бюст у Києві було скинуто з п'єдесталу та розбито; припинила діяльність Українська Академія наук.

Ще однією ознакою денікінського режиму став антисемітизм. У цей час на підконтрольній денікінцям території України відбулося близько 400 єврейських погромів. За даними історичних досліджень, денікінці здійснили в роки революції найбільше єврейських погромів.

Такі порядки призвели до посилення народного невдоволення. Усі успіхи денікінців на фронтах проти більшовиків зводилися нанівець повним розвалом їхнього тилу. Зрештою в жовтні 1919 р. більшовики завдали контрудару по денікінцях. Після запеклих боїв їхні головні сили були розгромлені, і залишки денікінців відступили на південь. На початку 1920 р. частини розгромленої Білої армії закріпилися в Криму. А. Денікін склав із себе обов'язки головнокомандувача, передавши їх барону П. Врангелю.

Після поразки А. Денікіна частини УГА опинились у складній ситуації. У лютому 1920 р. галичани перейшли на бік більшовиків і дістали назву Червоної Української Галицької армії (ЧУГА). При цьому УГА було реорганізовано, її з'єднання більшовики розкидали по різних дивізіях Червоної армії. Водночас відбулися репресії проти галицьких старшин, було запроваджено виборність командирів, заборонено використовувати національну символіку.

Висновки. Український повстанський рух у другій половині 1919 — на початку 1920 р. став вагомим складовим суспільно-політичного життя на українських землях. Саме він сприяв поразці спочатку більшовиків, а згодом і білогвардійців у боротьбі за контроль над Україною.

- У складній ситуації подій другої половини 1919 р. Директорія шукала можливості для збереження української державності. На цьому шляху були як успіхи, так і прорахунки.
- Денікінський режим в Україні став спробою повернення в дореволюційний стан і не був прийнятий більшістю суспільства.

Запитання та завдання

1. До якого повстанського отамана приєдналися війська М. Григор'єва влітку 1919 р.?
2. Що називають «Київською катастрофою»? 3. На які адміністративні одиниці поділив українські землі А. Денікін? 4. Кому передав владу А. Денікін після поразки своєї армії?
5. Як розгортався селянський повстанський рух у цей період? 6. Як відбувався наступ українських армій на Київ і чим він завершився? 7. Якими були особливості боротьби на українських землях у вересні—грудні 1919 р.? 8. Охарактеризуйте режим А. Денікіна в Україні.
9. Простежте за картою атласу перебіг воєнних подій на українських землях у другій половині 1919 р. 10. Продовжте складання таблиці «Події української революції 1917—1921 рр.» (с. 29). 11. Проведіть дискусію за проблемним питанням: здобутки і прорахунки Директорії в другій половині 1919 р.
12. Чи було, на вашу думку, виправданим рішення С. Петлюри, прийняте в грудні 1919 р., перейти до партизанських методів боротьби? Чому?